

*Валерій Єфименко
(Київ)*

**Феномен зрадництва серед працівників
спеціального підрозділу ОУН(б):
випадковість чи закономірність?**

Efimenko V. The treason among the OUN(b) special unit members: was it chance or rule?

The author investigated the causes of treason among the OUN(b) special unit members.

Питання відносно того, чи могли бути зрадники серед особового складу спеціального підрозділу ОУН(б) є досить актуальним і цікавим. І не тільки тому, що неупереджений його розгляд разом з вивченням історії ОУН, окремих її напрямків в боротьбі з органами радянської влади, суттєво додає більше характеристики українському націоналістичному руху кінця 50-х рр минулого століття. Багатовартісним воно стає і в форматі морально-етичних проблем, які набирають неабиякого сенсу в наш час з урахуванням кардинальних змін у свідомості нашого народу та подій соціально-політичного характеру в Україні. Сьогодні ми є свідками потужного прояву народної активності в нашій країні щодо здійснення знакових, надзвичайно важливих заходів державного рівня. В основі цього прояву, безсумнівно, були загальнолюдські, моральні засади, як і майже півстоліття тому в протистоянні органам радянської влади з боку українських націоналістів та бажанням їх керівників творити, попри що, нову українську державу. Моральність людей, учасників вищезазначених подій, які були на вістрі того, що відбувалось, могла бути порівняна з пробою найвищого ґатунку. Тому найменші прояви серед таких людей елементів зради своїм ідеям та одностумцям, в який би одяг вони не наряджувались, завжди викликає у нормальної людини не стільки подив, як шок і тупий біль.

Причини, що змушують людей ставати в своєму середовищі зрадниками, можуть бути різні. Однак, є такі умови або ситуації, в яких відповідно до здорового глузду та логіки нормальної людини, не дивлячись ні на які причини, зрадників не повинно було бути. І коли вони появляються, виникає слушне питання чому так сталося, чому людина стає на шлях зради.

Для роздумів на цю тему автор пропонує розглянути невеличкий зріз із діяльності одного із працівників спеціального підрозділу ОУН(б) під псевдонімом «Килим». Останній на протязі 1950–1952 рр. очолював ряд референтур СБ в Коломийському районі, Івано-Франківській області і, по відношенню до своїх однодумців, став на шлях зради. Доречним буде зазначити, що в цей час українське націоналістичне підпілля, яке ще залишилось на західноукраїнських землях, перебувало в стадії стагнації. Військові сили українського націоналістичного підпілля — формування УПА в «нерівному і з військової точки зору безглуздому змаганні було розгромлено»¹. Невеличкі підпільні групи українських націоналістів, майже втративши організаційні зв'язки між собою і діючи на свій страх і ризик, не представляли будь-якої, серйозної загрози для органів радянської влади. Досить красномовними можуть бути в цьому ракурсі висловлювання затриманого при проведенні чекістсько-військової операції в Рівненській області, надрайонного коменданта СБ «Мамая»: «Все пропало. Людей немає. Із п'яти районів, що їх я обслуговую, в діловій мережі в наявності тільки один районний і один надрайонний комендант СБ. Всілякий зв'язок між окремими нашими організаційними ланками, порушений. На протязі чотирьох місяців я не отримував ніяких вказівок від керівництва»². Радянські правоохоронні органи, по суті, завершували план повної ліквідації українського націоналістичного підпілля, посилюючи проведення планових чекістсько-військових операцій (*дали* — ЧВО).

Під час проведення такої операції в лісистій місцевості влітку 1951 р. в Яблунівському районі Станіславської (нині Івано-Франківської) області і перевірки бункерів-схронів, місць схову підпільників, було затримано місцеву мешканку «Н» з малолітньою дитиною. При уточненні обставин, пов'язаних з її переховуванням в схроні, вона зізналась, що довгий час перебуває в підпіллі разом із своїм чоловіком, який очолює референтуру СБ, однієї із районних організаційних ланок цієї ж області, і має псевдонім «Килим». За декілька годин до появи в лісі червоноармійців, він залишив місце схову, в зв'язку з необхідністю провести зустріч з відомими йому людьми, пообіцявши повернутись через декілька днів.

¹ Коваль М. Правда безнадійних змагань // Політика і час. — 1997. — № 10. — С. 69.

² Галузевий державний архів СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 82, арк. 106.

З метою отримання від неї, по можливості, якомога більше інформації щодо підпільників, працівники МДБ, скориставшись необхідністю надати затриманій нескладну медичну допомогу, з дотриманням певних вимог конспірації, госпіталізували її в одну із медичних установ обласного центру. Не дивлячись на те, що лікування «Н» при самій серйозній оцінці стану її здоров'я, могло проходити упродовж двох–трьох днів, за допомогою медпрацівників її запевнили щодо необхідності тривалішого перебування у лікарні. З цією метою ними були використані деякі, не зовсім позитивні результати її медичного огляду. На основі цього їй було рекомендовано пройти профілактичний нагляд в стаціонарних умовах.

Не довго роздумуючи, «Н» згодилася на таку пропозицію і з часом примирилась з новою для неї ситуацією. Вела себе спокійно, доброзичливо ставилась до медперсоналу та оперативних працівників, які проводили з нею розмови, в основному, виховного плану і не уникали відповідей на любі її запитання. Згодом між нею та працівниками органів МДБ поступово сформувались елементи довіри і певне бажання до спілкування. Під час однієї з таких розмов вона дала зрозуміти, що її чоловік цінує над усе свою сім'ю і в обмін на збереження їй життя, зможе бути в пригоді оперативним працівникам. Після деяких уточнень у «Н» щодо настрою «Килима» та його реальних намірів, а також з метою уникнення різних обгородок чи-то якоїсь підстави під удар з боку учасників підпілля, на черговій зустрічі з нею оперативні працівники дали згоду щодо її плану і у відповідь запропонували наступне. Вона повинна продовжувати лікування в стаціонарних умовах і вести себе відповідно до профілактичного режиму в медичній установі. Тобто, при необхідності, виходити за межі лікарні, зустрічатись із знайомим і т.п. Крім цього, знайти спосіб і передати, при збереженні конфіденційності, своєму чоловікові суть досягнутих з нею домовленостей. При цьому «Н» була суворо попереджена на той випадок, коли вона замислить виконувати роль «двійника» або звичайного провокатора на користь націоналістів-однодумців свого чоловіка

Потребувалась не одна бесіда на цю тему з «Н», щоб більш-менш впевнитись оперативним працівникам у її дійсних намірах та бажанні уникнути суду і покарання. Звичайно, насторогу під час спілкування стосовно практичної реалізації домовленостей, повністю уникнути не вдалось. І вона відчувалась як в процесі бесід,

що регулярно проводились з «Н», так і в інших ситуаціях, при випадкових зустрічах жінки, яка знаходилась під таємним наглядом, та окремими, відомими їй оперативниками. Тому їм не зовсім вірилось у реальність вищезазначеного плану навіть тоді, коли вони отримали реальне підтвердження намірів «Н» та «Килима».

Річ у тім, що через деякий час, до їх рук попав лист-«штафета» (письмовий документ, яким користувались підпільники для передачі таємної інформації) від «Килима». Останній підтвердив думку дружини і дав згоду давати добровільно органам МДБ відому йому інформацію щодо підпілля. І як доказ серйозності своїх намірів, повідомив про місця, що використовувались для схову керівниками підпілля, зокрема «Кошовим» (керівником Коломийського надрайонного проводу), «Сірим» (очолював окружний Коломийський провід) та «Желізняком» (очолював Коломийський районний провід). Крім цього, з метою можливого листування з ним запропонував користуватись окремим тайником і детально описав його, а саме — де він знаходиться, зовнішній вигляд, як до нього добиратись і т.п.

Такі дані отримали досить високу оцінку у працівників органів МДБ, оскільки відкривали для них шлях поступової ліквідації тієї частини керівної ланки підпілля, яка організувала і направила націоналістичну роботу в одному із найбільш насичених оунівцями регіону. Однак, успішна реалізація такої інформації потребувала того, щоб усі питання, пов'язані з нею, були обговорені безпосередньо з «Килимом». За допомогою вищезазначеного тайника почалось листування і згодом відбулась зустріч з ним при досить оригінальних обставинах. В одній із бойових сутичок між підпільниками та спеціальним загonom МДБ, «Килим» користуючись розгубленістю і втечею з місця бою його соратників, сховався і почекавши, коли бій стихне, вийшов назустріч бійцям спеціального загону. Потім, не гаячи часу, він попрохав дати змогу йому терміново зустрінутись з представниками органів МДБ. Без затримок його прохання було задоволене і на конфіденційній зустрічі з оперативними працівниками «Килим» погодився надавати допомогу їм по викриттю відомого йому оунівського підпілля. Розповів докладно про склад Коломийського окружного, надрайонного, районного проводу, приблизний маршрут переміщення їхніх кур'єрів, в яких місцях і коли вони ховаються, а також хто із місцевих мешканців допомагає підпіллю. На базі цих даних наприкінці вересня того ж року була проведена перша військова операція одночасно проти підпільників в декількох районах. Внаслідок її були ліквідовані

повністю члени Коломийського районного проводу і захоплений живим «Кошовий». Через день, в результаті другої такої операції, аналогічна участь спіткала частину особового складу Коломийського окружного проводу, було частково знищено 15 його членів та керівника «Сірого».

Такі події викликали у провідного активу оунівського підпілля на Коломийщині тривогу й бажання досконало розібратись в ситуації, що сприяла появі таких втрат. На головне питання, а саме — хто міг підставити під удар загонів радянських правоохоронних органів окремі підпільні організаційні ланки, довго шукати відповіді їм не довелось. Не утаємничений факт полонення «Кошового» і перебування його в руках радянських силових структур, дало всі підстави його колишнім однодумцям визнати «Кошового» за зрадника, який і розповів про місця знаходження викритих підпільників.

Стосовно «Килима» ніяких непорозумінь у них не було. По-перше, багато близьких родичів його були у складі різних організаційних ланок ОУН(б). По-друге, ведення слідства по факту затримання у бункері, місці сховища підпільників, його дружини (виклики свідків, опитування людей і т. п.) не залишало яких-небудь неясностей у питанні відданості «Килима» справі боротьби за ідеали ОУН(б). До того ж останній, після особистого контакту з працівниками правоохоронних органів, вдало знову повернувся в підпілля. Він спочатку декілька днів знаходився у лісі (буцімто надійно ховався від спецзагонів), потім, з метою «випадково» вийти на своїх однодумців і встановити з ними перерваний боєм контакт, перебрався до одного із бункерів, яким інколи користувались його соратниками. Дійсно, не пройшло багато часу, як до бункера навідалися знайомі йому підпільники і з ними він перейшов на територію, контрольовану організаційною ланкою, до якої він сам належав. Такі обставини дали йому змогу не тільки бути поза підозрою серед своїх учасників підпілля, але й очолити Коломийський окружний провід замість загиблого «Сірого».

Бажаючи якомога більше догодити своїм новим «зверхникам», «Килим» порекомендував працівникам радянських правоохоронних органів посилити тиск на націоналістичне підпілля всього Коломийського регіону, тим самим створити підпільникам нестерпні умови і змусити їх не засиджуватись на одному місці, а весь час міняти дислокацію. На його думку, завдяки виробленим правилам і тактиці, вони більше часу будуть проводити в бункерах-

схронах, міняючи їх. Процес переміщення з одного бункера до іншого зможе створити найбільші можливості для виявлення і арешту підпільників, оскільки вони будуть навідуватись і в ті бункери-схованки, що відомі йому і де необхідно поставити засаду. Реалізація такого задуму дозволила провести серію арештів тих, хто певний час намагався відсидітись в бункерах.

Такі заходи заклали основу для створення певних умови для того, щоб серед більшості підпільників на Коломийщині превалювала думка про зрадництво, як з боку «Кошового», так і тих, хто був під слідством у правоохоронних органів. Використовуючи свої можливості, «Килим» на початку жовтня того ж року пішов в рейд по території Городенківського надрайонного проводу. Трохи більше місяця він був у рейді і після повернення передав органам МДБ докладну інформацію відносно окремих груп та учасників оунівського підпілля, які діяли в деяких районах Станіславської області. На основі його даних були проведені ЧВО на території Заболотівського, Снятинського та Городенківського районів.

Затримані і віддані під слідство члени ОУН(б) поступово видавали правоохоронним органам місця перебування своїх однодумців. Отримана від них та «Килима» інформація, давала змогу радянським чекістам здійснити поетапно реалізацію стратегічного плану відносно повної ліквідації націоналістичних груп, зосереджених в різних місцях на Коломийщині. При проведенні в Городенківському районі цілеспрямованої ЧВО проти підпільників, був схоплений керівник Городенківського надрайонного проводу ОУН(б) — «Морозенко». Оцінивши реально свою ситуацію, останній добровільно згодився допомогти радянським правоохоронним органам. Доповнена ним інформація до банку даних радянських правоохоронних органів, поставила в практичну площину нанесення ними масштабних ударів по підпільникам всієї Коломийщині. Всього за декілька днів силами спецзагонів радянських правоохоронних органів було знищено весь склад Городенківського надрайонного проводу, а також Заболотівського, Снятинського і частину Городенківського районних проводів ОУН(б). Всього було вбито 23 підпільника.

Успішні дії радянських правоохоронних сил і зменшення учасників підпілля в тих регіонах, які були відомі «Килиму», настільки підбадьорили його, що він почав видавати й ті місця схованок, які були відомі лише вузькому членів організації, а деякі тільки йому. Така його поведінка, що не відповідала правилам

здорового глузду, оскільки ставила його під удар, сприяла виникненню підозри до нього з боку окремих підпільників. Зокрема, він попав під підозру у своїх охоронців «Когута» і «Голуба». Це сталося тоді, коли під час проведення чергової ЧВО в Печенежському районі, був розкритий бункер слідчого СБ Коломийського надрайонного проводу «Марко», якого не вдалось захопити. Вищезазначені охоронці «Килима», як потім з'ясувалось, до того, як бути призначеними до нього, виконували аналогічні обов'язки ще в 1948 р. у керівника Коломийського надрайонного проводу «Олеся». Останній, не витримавши важких умов підпілля, таємно від своїх соратників вийшов на контакт з представниками радянських правоохоронних органів і довгий час співробітничав з ними, поки не був викритий працівниками референтури СБ. До речі, районні референтури СБ в своєму складі мали розвідників, які виконували основне завдання — слідкувати за роботою кожного члена ОУН³. Крім цього, підпільники орієнтувалися своїм керівництвом стосовно можливої наявності серед них ворожої агентури та як її виявляти. Охоронці «Когут» і «Голуб», добре пам'ятаючи про це і те, що місце знаходження бункера, в якому переховувався «Марко», знав лише «Килим», почали аналізувати дії останнього та співставляти їх з аналогічною поведінкою «Олеся». Вони також почали відноситись з підозрінням до його знайомої під псевдонімом «Галя», яка працювала в одній із районних медичних установ.

З цією дівчиною у «Килима» були хороші стосунки, вони довіряли одне одному і обоє однаково вболівали за ті тривожні події, що мали місце в той час на західноукраїнських землях. В присутності своїх охоронців «Килим» поводив себе як істинний націоналіст, неодноразово давав їй націоналістичну літературу, проводив бесіди щодо необхідності побудови незалежної України і не давати можливості укріплятись радянському режимові і т.п. Однак, коли залишався з нею наодинці, такого пафосу не проявляв, міняв тему розмови і більше цікавився її особистим життям, при необхідності надаючи окремі поради. Звичайно, про зміну у своїх настроях і дійсну роль у підпіллі він їй не розповідав. Давав періодично доручення, які вона виконувала без зайвих запитань і розуміла, що так потрібно. За її допомогою «Килим» підтримував таємно зв'язки з представниками радянських правоохоронних органів. Зокрема,

³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 32, арк. 259.

вона знала тайник, до якого відносила конверти «Килима», та аналогічні забирала для нього. Відповідно до вимог конспірації, «Галя» розуміла, що в ніякому разі їй не можна проявляти інтерес до того, що вона приносила до тайника або забирала з нього. До того ж, чисті, сердечні стосунки, що склались на той час між нею і «Килимом», не давали їй приводу щось думати в цьому плані. Однак, вважаючи для себе, що знайомий їй «Килим» займається досить відповідальною справою відносно якої, окрім неї ніхто не має права знати, вела себе обережно у стосунках з людьми, не була беззастережною у тому, як і хто із оточення відносився до неї. Така внутрішня настанова дала їй змогу зазримити насторогу з боку охоронців «Когута» та «Голуба» як до неї, так і до «Килима». Не гаячи часу, вона терміново поділилась з ним своїми думками. «Килим» на черговій зустрічі з правоохоронцями, враховуючи такі обставини і з метою уникнення розшифровки його та знищення з боку працівників СБ як його, так і «Галі», дав згоду на проведення наступної операції. Радянськими чекістами було сплановано за допомогою «Килима» захоплення «Голуба» та «Когута» і схилення їх на свій бік для використання в ліквідації націоналістичного підпілля. Однак, під час проведення такої акції виникли досить непередбачувані події, які ледве не привели не тільки до повної розконспірації «Килима», а й загибелі деяких її учасників.

Відповідно до задуму правоохоронців, «Когут» і «Голуб» були направлені в с. Стівчатів Яблунівського району для зустрічі з «Бойтуром», керівником одного із районних проводів організації. В самій хаті, де мала відбутись зустріч, підпільників чекала засада. Коли вони зайшли в хату і розмістились, чекаючи потрібну їм людину, невідомо по якій причині (можливо спрацювало сьоме почуття) обидва вирішили швидко вийти на двір. Ті, хто сидів у засаді, чекали на сигнал, але побачивши бажання «гостей» втекти, почали діяти на свій страх і ризик. Внаслідок непередбачуваних обставин «Голуб» був вбитий, а «Когуту», не дивлячись на поранення, вдалось зникнути. З метою його захоплення, по шляху його можливого руху, терміново були розставлені засади і на одну із них біля с. Ключі Великі Печенежського району, поранений підпільник натрапив, але без втрат для себе. Він лежав на санях, накрившись попоною, а за кучера був один із місцевих жителів. Правоохоронці спочатку пропустили санки, а потім зметикуючи, хто міг бути в них, окрім кучера, кинулись навздогін. Кілька годинне їх переслідування не дало позитивних результатів.

Не дивлячись на це, «Килим» декілька днів чекав його у своєму бункері, сподіваючись, що можливо «Когут» не до кінця втратив до нього довіру і у зв'язку з пораненням прийде до нього. Однак, всі ці сподівання виявились марними. «Когут» в бункер до «Килима» не повернувся і останній залишився не тільки без охорони, але й можливості мати зв'язок з місцевим підпіллям. Неодноразові спроби «Килима» зустрінутись з ким-небудь із керівництва підпілля на території Печенежського району також виявились безрезультативними. Таким чином, продовжувати своє перебування в цьому районі йому не було сенсу. Для того, щоб не втратити свого впливу в підпіллі, він в січні 1952 р. перебазувався на територію Яблунівського району, ввійшов в контакт з місцевим активом підпільників, зокрема «Лисаком» та «Сорокою» і, відповідно до вироблених правил в підпіллі, залишився з ними на зиму.

В перспективі використання «Килима» стало проблемним, оскільки з повною або частковою ліквідацією за допомогою «Морозенко» організаційних ланок ОУН(б) в ряді районів, зокрема в Заболотівському, Снятинському, Городенківському та частково Коломийському, подальше його перебування серед підпільників цього регіону втрачало всякий сенс. З огляду на таку ситуацію, він вирішив перебазуватись в інше місце. До цього його спонукало й те, що один із керівників районного проводу «Марко» намагався, за допомогою одного із своїх бойовиків «Градка», розповсюдити в середовищі підпільників інформацію про таємне співробітництво «Килима» з радянськими правоохоронними органами. Однак, далі Печенежського району ці чутки не поширилися, що цілком заспокоїло «Килима» і викликало у нього бажання продовжувати допомагати оперативним працівникам в ліквідації націоналістичного підпілля.

Його авторитет серед організаційних ланок, особиста рішучість і кмітливість послужили надійною основою установа з ним довірочних відносин з боку тих підпільників, яких раніше він не знав, тобто з інших регіонів. Це дало можливість за допомогою «Килима» продовжити ліквідацію радянським правоохоронним органам хоч і невеличких, але добре оснащених зброєю підпільних осередків, зокрема Косівського надрайону та Буковинського окружного проводу. «Килим», відносно якого з боку підпільників не було ніяких підозрінь щодо можливої його зради, користуючись знайомством із молодим учасником підпілля «Славком», отримав від нього зв'язок до учасників Косівського надрайону і почав серед них активно налагоджувати та розширяти контакти.

При відвідуванні своїх однодумців в с. Бабино Косівського району наприкінці травня 1952 р. «Килим», який виконував на той час обов'язки керівника Коломийського окружного проводу, випадково зустрівся з керівником Буковинського окружного проводу «Недобитим», організаційним керівником «Ненаситним» і технічним референтом «Орисем» Косівського надрайонного проводу, керівником Косівського районного проводу «Соколом» та іншими, всього 11 осіб. Присутні на зустрічі віднесли з повною довірою до «Килима», а «Недобитий» звернувся до нього з проханням про приєднання Буковинського окружного проводу до Коломийського окружного проводу хоч на короткий час, доки буде винесене рішення по цьому питанню Крайового проводу, як вищої організаційної інстанції. Для себе він попросив місце заступника «Килима». Крім цього, повідомив про те, що в середовищі підпільників Коломийщини активно поширюються чутки про співробітництво з правоохоронними органами «Кошового», «Морозенка» та інших членів ОУН(б). «Килим» на це відреагував відповідно до вироблених правил в організації, заявивши про необхідність дочекатись рішення вищого керівництва щодо об'єднання, а поки тимчасово виконувати спільно підпільну роботу, формально не об'єднуючись в одну структуру. Стосовно «зрадників» — не дуже вірити чуткам, брати до уваги тільки конкретні факти, що дають основу для підозри і т.п. В той же час «Килим» звернувся до представників правоохоронних органів, з якими він періодично проводив зустрічі, допомогти йому поповнити Коломийський окружний провід «своїми» людьми, тобто підпільниками, які лояльно відносяться до органів радянської влади або співробітничать з нею. Конкретні заходи щодо цього він детально виклав і отримав згоду. Не гаячи часу, він зайнявся втіленням в життя своєї мети, використовуючи кожен нагоду. В основі свого стратегічного плану він використав одну із характерних особливостей підпілля, а саме конспіративне спілкування. Саме воно давало змогу певний час тримати в невдогад якусь частину людей, в тому числі і керівників, по всім тим випадкам, які відбувались з особовим складом організації, в тому числі і в разі їх «зникнення». «Килим» визначив із свого оточення тих, кого необхідно ліквідувати, щоб на їх місце поставити своїх однодумців і тих, хто міг знати про його співробітництво з органами МДБ. Здійснення цих намірів мало конкретне втілення в практику підпілля того часу.

Так, восени 1951 р. «Килим» при проходженні рейдом по території Городенківського надрайону, зустрівся з керівником цього проводу «Бойтуром», керівником Городенківського районного проводу «Булим» та іншими оунівцями. Як завжди, в таких випадках, при розгляді основних питань не замовчувались і ті, що мали відношення до місце перебування підпільників під час зими (в цей час в основному припиняється активна бойова діяльність, за виключенням особливих випадків). З свого боку, «Килим» обумовив зв'язок з «Булим» на той випадок, коли вже налагоджений зв'язок з ним раптово порушиться. І оскільки так воно і вийшло, то «Килим» відразу взявся за створення «свого» проводу, тобто структури організаційної ланки із надійних для нього людей.

Під час одного рейду, супроводжувачим його підпільникам «Кризі» та «Кармелюку» він розповів, що йому неодмінно треба зустрінутись з бойовиками «Булого» для зв'язку. В одному із раніше обумовлених таємних місць в лісі він зустрівся із попередженими раніше його товаришами-підпільниками «Арсеном», «Смілим» та «Жовтневим». Останні передали агітаційну літературу та папір для виготовлення листівок, тощо. Декілька днів вони пересувались разом, а потім за пропозицією «Килима» розійшлися: він, «Жовтневий» і «Кармелюк» пішли на територію Яблунівського району, а «Крига» на територію Косівського району.

Невдовзі після цього оперативна група УМДБ разом з працівниками райвідділу м. Жаб'є захопили живими заступника керівника СБ Коломийського окружного проводу «Ореста», спецслідчого СБ Косівського надрайону «Степа» та їхніх бойовиків «Чорного» і «Сокальського». Вся операція відбулась так, що кожен із затриманих не знав про участь інших його соратників. Робота з кожним із них окремо працівниками правоохоронних органів дала позитивні результати. Так, «Орест» дав інформацію про становище в середовищі підпільників декількох районів. Крім цього, повідомив, що у нього має відбутися в травні цього року зустріч з керівником Жаб'євського районного проводу «Беркутом», його заступником «Кучером» та бойовиком «Козачком». Загалом, кропітка робота з «Орестом» та «Степом», в основі якої були, з одного боку, розвінчання ідеології українського націоналізму, а з іншого, конкретні приклади покращення рівня життя на західноукраїнських землях та безперспективність і безглуздя боротьби з органами радянської влади, створила необхідні умови для схилення їх до таємного співробітництва з представниками правоохоронних органів. З ме-

тою реалізації отриманої від них згоди щодо допомоги в боротьбі з підпіллям, вони були направлені на зустріч до «Беркута». Внаслідок проведеної операції, останній був захоплений зненацька а «Кучер» та «Козачок» вбиті. Після цього вони були направлені на зв'язок з керівником Яблунівського районного проводу «Славком». Через останнього мали здійснити намір вийти на «контакт» з «Килимом». Зустріч така обов'язково мала бути, оскільки відповідно до організаційних правил, керівник вищої ланки обов'язково повинен був знати своїх підлеглих і спілкуватись з ними для вироблення скоординованих дій в підпіллі. Така зустріч відбулась і було отримано завдання від «Килима»: разом із «Славком», використовуючи можливості керівника пункту зв'язку окружного проводу «Байди», встановити зв'язок з підпільниками «Марком», «Когутом» та іншими, учасниками організаційних ланок на території Яблунівського району. Однак, попри неодноразові спроби, позитивного результату їм добитись не вдалось, а саме розширити та закріпити вигідні зв'язки в підпіллі.

Задовго до цих подій, з метою можливого розширення сфери для контакту з підпільниками на межі Яблунівського та Косівського районів, був обладнаний спеціальний бункер під легендою для представників Крайового проводу. Аналогічне місце схову було приготівлене і на горі Пригодише (Яблунівський район) на основі того бункера, яким раніше користувався «Килим» і члени Крайового проводу «Гром», «Йордан» та керівник пункту зв'язку «Байда». Недалеко від цього місця був обладнаний «мертвий» пункт для зв'язку, буцімто обумовлений «Килимом» з «Громом» іще влітку 1951 р. на випадок порушення зв'язку. Самим «Килимом» було виготовлено ряд документів організаційного плану і закладено на цьому пункті. Всі ці документи відносились до 1951 р. і могли сприяти налагодженню зв'язку між підпільниками різної місцевості. Зокрема, в записці на ім'я колишнього керівника окружного проводу «Сірого», «Недобитого» та самого «Килима» було записано, що з настанням весни на цей пункт прийдуть зв'язкові Крайового проводу і представник однієї організаційної ланки під псевдонімом «Грім». В ролі такого представника виступав підпільник, який також допомагав працівникам правоохоронних органів. Для підняття значущості його персони, від «Килима» ще раніше йому було вручено документ, відповідно якому він мав всі права і повноваження на території Коломийського округу. Крім цього, була вказівка «Грому» щодо підпорядкування підпілля Буковини

керівнику Коломийського окружного проводу «Недобитому», тобто при першій нагоді з весни ввійти до складу Крайового проводу.

Операція з використанням вищезазначеної легенди розпочалась в ніч з 29-го на 30-е травня 1952 р., коли підготовлені працівниками радянських органів бойовики «Граб» і «Каштанов» під виглядом бойовиків Крайового проводу, прибули на вищезазначений пункт зв'язку, а сам «представник» залишився в лісі на горі Цапуль Яблунівського району. Недалеко від цього місця знаходився і «Килим» із своїм охоронцем «Івасем» (він же «Жовтневий») і учасником Яблунівського районного проводу «Спартак» та «Недоміряним», які в ночі прийшли на зустріч із зв'язковим Крайового проводу. Зв'язкові «Крайового» проводу доповіли «Килиму», що на горі Цапуль знаходиться представник краю — «Грім». Під виглядом зустрічі з останнім, «Килим» доручив своєму охороннику «Івасю» та зв'язковому «Степану» привести його до себе. На другий день «Килим», не дочекавшись «Грома», разом із «Спартак», «Недоміряним» та іншими перейшов в нове місце, неподалік від бункера кустового провідника «Лиска». Згодом з останнім був встановлений зв'язок. Трохи згодом, представники «Крайового» проводу перейшли на постій до «Клима» в лісі. Перед відходом «Килим» попередив «Лиска» відносно конспірації при прибутті представників Крайового проводу. Разом з собою «Килим» взяв учасника Яблунівського райпроводу «Спартак». Це посилювало у них думку відносно того, що дійсно можуть прийти представники Крайового проводу.

Через деякий час підійшла група колишніх підпільників під виглядом представників Крайового проводу, які допомагали радянським органам, і не довго чекаючи, блискавично роззброїли «Недобитого» і «Черемшину». Через два дні «Килим» зустрівся з керівником Косівського надрайонну «Вихором» і доручив йому організувати зустрічі з представниками різних організаційних ланок, визначивши час та місце. В той же час «Килим» і «Гром», враховуючи ситуацію відносного спокою, направили свої зусилля на ліквідацію Косівського районного проводу. Ними були особисто захоплені члени цього проводу «Скоба» і «Аскольд». «Скоба» приніс на зустріч «Килима» листа (іще до захоплення) «Грома», в якому він попереджав керівника Косівського надрайона «Вихоря» про захоплення працівниками УМДБ ряду підпільників з території Калушського та Станіславського окружних проводів і щодо своїх підозрінь до «Килима». Не дивлячись на це, «Скоба» і «Ас-

кольд» прийшли до «Килима». Через деякий час до «Килима» прибув «Вихор» і керівник Косівського проводу «Хмара» з 5-ма бойовиками. Внаслідок швидких дій «Вихор» і «Хмара» і ще два підпільника, були захоплені, а інші ліквідовані. Таким методом за червень і липень 1952 р. були повністю ліквідовані склад Буковинського окружного проводу, Віжницького надрайонного, Косівського надрайонного із своїми організаційними ланками, всього 60 осіб.

З метою не допустити розголошення серед підпільників про вищезазначені втрати, прихильниками «Килима» була поширена чутка, що частина з них загинули в наслідок окремих ЧВО, інших перевели на другі території. Для більшої вірогідності сприйняття такої легенди в середовищі націоналістів, під керівництвом «Клима» були виготовлені і пущені по руках листи-штафети, де поряд з різною інформацією, містилась дані відносно переведення конкретних підпільників з одного місця до іншого, часткових втрат тощо. З метою поповнення Коломийського окружного проводу замість загиблих, «Килим» на їх місця призначав своїх однодумців на яких він міг повністю покладатись.

Незадовго до ліквідації учасників Косівського надрайону із Печеніжського в Яблунівський район перейшов підпільник «Солідний», який рік тому відмовився від зустрічі з «Килимом», але ніяких дій відносно його не проводив і не підтримував ніяких чуток щодо нього в негативному плані. Навпаки, він вважав і говорив вголос, що причиною багатьох невдач у підпіллі було зрадництво захопленого «Кошового». Але після всіх подій, пов'язаних із ліквідацією вищезазначених організаційних ланок, про місця яких не було відомо «Кошовому», зрозумів в чім справа і без всякого сумніву повірив у зрадницьку діяльність «Килима». Відносно ліквідації членів Косівського надрайону і Буковинського окружного проводу «Солідний» довідався від підпільника «Лисака», який находився разом «Килимом» і бачив, як велика група від «Килима» була направлена до «представника» Крайового проводу. З аналогічним завданням від «Килима» був направлений і «Лисак» на встановлення зв'язку з членами Крайового проводу за допомогою працівників Радеховського надрайонного проводу. Однак, останній, встановивши контакт з «Солідним», розповів йому про підозрілі, на його погляд, дії «Килима». Однак, це вже не мало ніякого впливу на стан в підпіллі цього регіону. На кінець червня 1952 р. на території Коломийського осередку була закінчена

ліквідація Буковинського, Коломийського окружних проводів та Коломийського і Віжницького надрайонів.

В зв'язку з цим, по бажанню «Килима» були просунуті на вільні посади нові підпільники, які доброзичливо ставились до нього. Таким чином, вирішувалось питання по недопущення створення нових організаційних ланок і поновлення «своїми» людьми вже діючих. Крім цього, Коломийський надрайонний провід був укомплектований підпільниками, які мали досить широкі зв'язки в середовищі націоналістів на стику 3-х районів (Коломийського, Заболотівського і Косівського). З метою закріплення цих організаційних ланок і підняття їх авторитету, особисто «Килим» пройшов по території, що в оперативному плані була їм підпорядкована, при можливості давав відповідні вказівки, рекомендації тощо. Паралельно проводив зустрічі з тими, хто підтримував оунівців і проживав легально. Це середовище також йому необхідно було знати, щоб, з одного боку, впливати, а з іншого — виявляти зв'язки, котрі могли виникнути поза його можливостями. При цьому використовував свої особисті знайомства та своїх близьких. Внаслідок такої роботи було за короткий час виявлено 4-и підпільники і більше сотні колишніх членів ОУН та їх посібників, що жили легально. При комплектації деяких організаційних ланок, підбір здійснювався, перше за все, з тих, хто вже був в підпіллі, але виконували свою «функцію» лише номінально, однак мали хороші стосунки з представниками проводів вищого рівня. Таким чином, загалом організаційні ланки, на яких мав вплив «Килим», мали авторитет на території Косівського, Коломийського, Заболотівського, Кутського, Жаб'євського і частково Яблунівського району. Лише тільки в Печеніженському районі та в с. Космач Яблунівського, де діяли підпільники «Марко», «Когут» та «Солідний», ті підпільники, які групувались навколо «Килима», не мали достатньої довірливої атмосфери як серед оунівців, так і їх посібників. Однак, їх опоненти, в свою чергу, окрім опанованої ними території, також не могли якось «насолити» їм, тобто підірвати до них довіру як з боку підпілля, так і посібників та самого населення. Як бачимо, «Килим», не дивлячись на деяку підозру з боку окремих підпільників, продовжував безперервно діяти в ролі працівника спеціального підрозділу ОУН(б). Звичайно, були на нього і досить серйозні компромати, про що свідчив вилучений у ліквідованого керівника пропаганди Коломийського надрайону «Колі» протокол допиту колишнього охоронника «Килима» — «Когута».

В цьому протоколі «Когут» дав свідчення стосовно «Килима», він підозрював останнього у зв'язках з органами МДБ. Зокрема, про велику тривогу «Килима» під час захоплення його дружини органами МДБ, думку багатьох підпільників щодо того, що за життя його дружини «Килим» піде на любий крок. Далі зміни у поведінці останнього, що наступили відразу після отримання вістей позитивного змісту щодо його дружини. Ці зміни були, перш за все, в тому, що він раніше був не дуже активним, мало навідувався до інших організаційних ланок. Потім, повів себе так як буцімто його підмінили. Почав їздити по різних територіях, зустрічатись з підпільниками та встановлювати зв'язки з тими, з ким раніше не був знайомий і т.п. І все це в час активних ЧВО та загибелі великої кількості учасників організації. «Марко» і «Солідний» першими звернули на це увагу. Якщо «Солідний» підозрював спочатку самого «Кошового», то після ліквідації 60-ти підпільників з Буковинського окружного та Косівського надрайону прийшов до висновку, що це зрадницька робота «Килима», і написав відповідну записку до керівників Печеніжського району.

Даючи оцінку такій поведінці одного із працівників спеціального підрозділу ОУН(б) «Килиму», необхідно зазначити наступне. Якщо проаналізувати різні випадки перебігу працівників цієї секретної референтури на бік радянських правоохоронних органів того часу, то можна з великою впевненістю говорити про різні причини, що лежали в основі такої їх поведінки. Перш за все, вони, як і інші підпільники, досить наполегливо розмірковували над можливим розвитком подій на західноукраїнських землях, розуміючи, що наодинці в протистоянні з державою їм надовго не втриматись. І якщо упродовж першого післявоєнного року, коли певна частина підпільників була під впливом чуток, що тиражувались їх керівним складом, суть яких була в тому, що великі країни, настроєні проти СРСР, невдовзі почнуть війну з «цитаделлю» світового комунізму, можна було зрозуміти бажання їх продовжувати підпільну боротьбу з радянським режимом, то пізніше ситуація як на теренах Радянського Союзу, так і в світі, докорінно змінилася. За виключенням різних заходів, організованих країнами Заходу та США в основному політичного характеру, ніяких конкретних дій, які б свідчили про початок їх боротьби з СРСР, не було. Ці обставини змусили багатьох членів ОУН(б) переглянути своє ставлення до боротьби і подумати про перспективу, яка зовсім не була благополучною в розумінні отримання перемоги над державою, в

основному завдяки могутності якої була розгромлена досить оснащена військова машина фашистської Німеччини. Звичайно, із середовища есбістів було багато таких, хто відаючи належне своїм «здобуткам» на ниві виконання функціональних завдань, зовсім не розраховував на якесь помилювання з боку радянських органів влади. Їм залишався лише один шлях — продовжувати боротьбу на «таємному» фронті до кінця. Таким чином, поповнити ряди тих, хто свідомо йшов на смерть, не залишаючи собі ніяких шляхів до відступу. Однак, в більшості есбісти досить реально уявляли своє майбутнє і шукали вихід. Для них також не було самоціллю збереження свого особистого життя. Головне, чи буде в цьому сенс, тобто наскільки підпілля наблизиться до виконання своєї мети побудови УССД. Навіть при неглибокому аналізі того, що відбувалось на західноукраїнських землях в 50-і післявоєнні, відбудовні роки минулого століття, неупередженому підпільнику, в тому числі і працівнику референтури СБ, було ясно, організація ОУН(б) буде ліквідована повністю. Тому замислюватись над життям багатьом есбістам приходилося все частіше і діяти відповідно до своїх переконань. У випадку з «Килимом» ми маємо досить незвичайний факт, коли есбіст середньої ланки усвідомлено пішов на зраду однодумцям і членам організації. Звичайно, бажання жити було у нього не на останньому місці, однак те, що він понад усе дорожив дружиною та малолітнім сином, чи не в найбільшій мірі вплинуло на його крок до зради. Зрозуміло, що він досить добре знав і уявляв розвиток подій на західноукраїнських землях в протистоянні підпілля з органами радянської влади і, як наслідок — неминучу поразку. Покласти своє життя на олтар успішної боротьби для нього не було дилемою. Він не бажав загрози життю своїх близьких і тому прийняв, безумовно важке для себе рішення — допомогти радянським правоохоронним органам в боротьбі з українським націоналістичним підпіллям. Але це ще не все, що можна було б визначити у поведінці «Килима». Цікава досить і інша річ. Після того, коли він дав згоду на співробітництво з органами МДБ, зовсім небагато часу йому потрібно було, щоб звикнутись з новою для нього ситуацією. Як людина розумна і впевнена в своїх кроках, він активно став реалізовувати нову сутність — людини, яка стала боротись з підпіллям. Виконувати свою роль помічника органам МДБ, звичайно можна було по-різному, мається на увазі наскільки повно і без застережень «вкладати» душу в цю справу. Випадок із «Килимом» свідчить про те, що він не просто

виконував те, що в його ситуації аналогічні кроки робили й інші, а, навпаки, весь свій потенціал, всю енергію віддавав на те, щоб якомога швидше було покінчено з українським націоналістичним підпіллям на Коломийщині. Для нього не було обмеженням видати місця розташування підпільників, їхні «тили», тобто людей, які жили легально і допомагами чим могли підпіллю, в основному одягом та харчами.

Він не стримував себе в тому, що часто зветься «творчий» підхід. Досить добре володіючи знаннями щодо середовища підпілля, адекватно намагався протидіяти йому, припускаючись до таких методів і розрахунків, що лише йому були відомі. Адже для радянських правоохоронців, перед якими стояло основне завдання ліквідація українського націоналістичного підпілля, головним було отримати інформацію щодо знаходження учасників організації, які ховались в різних схованках-бункерах, і відпрацьованими прийомами послідовно зменшувати їх кількість. В цьому плані від «Килима» вимагалось одне — назвати відомі йому бункери та тих підпільників, з якими він особисто або через когось мав зв'язки, можливих їхніх посібників, тощо. Виробляти різні плани, прийоми та методи, що ними проводилася ефективна боротьба з підпіллям, не було потреби. Однак, він не залишився стороннім споглядачем репресивних антиунівських акцій радянських правоохоронних органів та органів держбезпеки, а, навпаки, був ініціатором здійснення проти них особливих заходів. Що мається на увазі? Людина, яка не була учасником підпілля, або уявляла його на основі тих розповідей, що могли бути в її присутності з участю яких-небудь підпільників чи їх знайомих, при бажанні нанести удар організації, швидше за все постаралась виявити місця їх схову, кількість і хто саме, і отриману інформацію передати представникам радянських органів. Аналогічно, можливо, з деякими відмінностями, міг поводити себе і рядовий учасник підпілля. Зовсім по-іншому оцінив для себе ситуацію «Килим». Володіючи інформацією добре ustalених звичаїв та вироблених правил і норм поведінки в підпіллі, останній давав такі пропозиції представникам радянських правоохоронних органів відносно того, коли здійснювати перевірку бункерів, в якому порядку і де саме. Крім цього, використання отриманої інформації здійснювати вибірково і в такому напрямку, щоб поступово знешкоджувати підпільників не даючи найменшої їм змоги отямитись і якомога довше підозрювати один одного у втратах. Судячи з того, як саме він намагався

здійснювати свою допомогу в боротьбі з підпіллям, можна зробити висновок, що його охопило невідоме бажання ліквідації підпілля, оскільки будь-якого шляху повернення їх до мирного життя він особисто не бачив. Досить символічно в цьому плані поява листа «Килима» до батьків, датованого 21 листопада 1951 р. Відписуючи їм у відповідь на їх радість відносно їх задоволення, що він залишився живим, «Килим» писав: «Подяку за людське життя не мені потрібно виносити, а скоріше тому збігу обставин, котрі після декількох років стояння на розпутьті, штовхнули мене на цей шлях — вірний шлях»⁴.

⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 85, арк. 285.

*Юрій Телеховський
(Київ)*

Трансформаційні процеси у спецслужбах країн колишньої Організації Варшавського Договору: історичні передумови і сучасність

Telekhovskiy Yu. The transformation processes in the security services of former Warsaw Pact countries: historical prerequisites and the present.

The direction of activity of security services of former Warsaw Pact countries during the Cold War as well as their part in the forming of the equality between the countries during transformation processes caused by the joining to the NATO is investigated.

Трансформаційні процеси, породжені всеохоплюючими світового значення явищами (глобалізація, інтеграція тощо), викликають у спецслужбах зміни, перш за все, організаційного та структурного характеру. Останнє представляє досить цікавий сегмент в плані визначення ролі органів спеціального призначення, тобто спецслужб, в багатьох життєво важливих питаннях, в тому числі національної безпеки, будь-якої цивілізованої країни. З одного боку, ми є свідками того, що з діяльності спецслужб, в певній мірі знято так зване «покривало таємності», а з іншого, можна зазначити, що поза межами публічності залишилися деякі притаманні